

Limunət Şəfi qızı Əmrahlı

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

<https://orcid.org/0009-0003-3152-873X>

[https://doi.org/10.69682/arti.2024.91\(6\).248-255](https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(6).248-255)

YENİYETMƏLƏRİN KOQNİTİV FƏALİYYƏTİNDƏ PSIXOLİNGVİSTİK SİSTEMİN ROLU

Лимунет Шафи гызы Амрахлы

доктор философии по психологии, доцент

РОЛЬ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В КОГНИТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРОСТКОВ

Limunət Şafı Amrahlı

doktor of philosophy in psychology, associate professor

THE ROLE OF THE PSYCHOLINGUISTICS SYSTEM IN THE COGNITIVE ACTIVITY OF ADOLESCENTS

Xülasə. Məqalədə göstərilir ki, təlim prosesində yeniyetmələrin koqnitiv fəaliyyətinin daha yaxşı formalaşmasında onların psixolinqvistik sistemi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu sistem, həm yeniyetmələrin öz fəaliyyətini fikirdə qurmaq, həm də onu mərhələlər üzrə icrası prosesində iştirak edir. Bu amil nəzərə alınaraq məqalədə qeyd edilir ki, yeniyetmələrin koqnitiv fəaliyyətində psixolinqvistik sistemin rolunu artırmaq üçün alqoritmlə tapşırıqlara geniş yer verilməlidir. Bu zaman yeniyetmələr alqoritmlərin köməyindən istifadə edərək həm psixolinqvistik sistemi, həm də koqnitiv fəaliyyəti fəallaşdırırlar. Həmçinin onlarda dil duyğununun və d. bu kimi imkanların formalaşdırılması da anlama və mənimsəmə bacarıqlarını, onlar da öz növbəsində koqnitiv fəallığı artırır.

Açar sözlər: *yeniyetmələr, koqnitiv fəaliyyət, psixolinqvistik sistem, nitq, dil kodları, dil duyumu, slenq, alqoritm, intellektual labillik.*

Аннотация. В статье показано, что для лучшего формирования познавательной деятельности подростков в процессе обучения важное значение имеет их психолингвистическая система. Эта система участвует как в процессе обдумывания собственной деятельности подростками, так и в ее поэтапной реализации. Учитывая этот фактор, в статье утверждается, что для повышения роли психолингвистической системы в познавательной деятельности подростков большое место следует уделять алгоритмическим задачам. В это время подростки могут с помощью алгоритмов активировать как психолингвистическую систему, так и познавательную деятельность. Кроме того, у них есть языковое восприятие и и следовательно формирование таких возможностей также увеличивает навыки понимания и усвоения, а они, в свою очередь, повышают познавательную активность.

Ключевые слова: *подростки, когнитивная деятельность, психолингвистическая система, речь, языковые коды, языковое восприятие, сленг, алгоритм, интеллектуальная лабильность*

Abstract. The article shows that their psycholinguistic system is important in the better formation of cognitive activity of teenagers in the training process. This system is involved in the process of both thinking of the teenagers' own activity and its implementation by stages. Taking this factor into account, the article states that in order to increase the role of the psycholinguistic system in the cognitive activity of teenagers, a large place should be given to algorithmic tasks. At this time, young people can activate both the psycholinguistic system and cognitive activity using the help of algorithms. Also, they have language perception and d. The formation of such opportunities also increases understanding and mastering skills, and they, in turn, increase cognitive activity.

Keywords: *teenagers, cognitive activity, psycholinguistic system, speech, language codes, language perception, slang, algorithm, intellectual lability.*

Təcrübələr göstərir ki, təlim prosesində yeniyyətlər koqnitiv fəaliyyət zamanı üzərində işlədikləri informasiyaların qavranılması və mənimsənilməsi ilə yanaşı, onların təqdimatında da (prezentasiyasında) bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Belə çətinliklərdən biri də informasiyanın məzmunu ilə bağlıdır. Çünki onlar üzərində işlədikləri informasiyanı yazılı və şifahi nitqdə sözlə ifadə etməli olurlar. Əslində, yeniyyətlər yaş imkanları baxımından artıq dilin müxtəlif imkanlarına kifayət qədər yiyələnmiş olurlar. Təcrübə də göstərir ki, onların nitqi ümumilikdə yaşın dil normalarına uyğun gəlir. Bunu yeniyyət qruplarındakı ünsiyyətin məzmunu da təsdiq edir.

Təcrübədə üzləşdiyimiz daha bir məsələ digər yeniyyətlərin koqnitiv sahənin komponentləri ilə müqayisədə həm yazılı, həm də şifahi nitqində üzləşdiyi çətinliklərlə daha çox maraqlanmalarıdır. Belə ki, yeniyyətlər yaxşı dil imkanlarına yaxşı təhsilənmənin, müvəffəqiyyətin və inkişafın əsas amili kimi yanaşırlar. Məsələn, onlar nitq qüsurlarından xüsusilə xəcalət çəkirlər. Məzmunla bağlı yazılı və şifahi nitqdə onları çətinliyə salan problem isə yeniyyət üçün yeni və mürəkkəb olan dil ifadələrinin (məs., anlaşılmayan mətnlərin, fikirlərin, təqdimatlardakı informasiyaların və s.) öz sözləri ilə izah edilməsi olur. Məhz bu kimi səbəblərdən koqnitiv fəaliyyətdə yeniyyət üçün vacib olan quruluşlardan biri də psixolinqvistik sistem, onun əsas mövzusu olan dil və nitqdır. N.Purba belə izah edir ki, *“nəzəri linqvistika – fonetika, diksiya, sintaksis, intonasiya və d. bu kimi proseslərlə bağlıdır. İnkişaf linqvistikasında dilin mənimsənilməsi ilə əlaqədardır. Bu sahə fonoloji, semantik və sintaktik mənimsəməni mərhələlərlə, tədrisən və integrasiyanı araşdırır”* [8, s. 47].

Psixologiyada koqnitiv fəaliyyətlə psixolinqvistik sistem arasındakı əlaqələrin öyrənilməsi tarixi o qədər də çox deyil. Əsasən XX əsrin II yarısından başlayaraq koqnitiv psixologiyada bu mövzuya maraq artmağa başlamışdır. Psixolinqvistik quruluşa koqnitiv yanaşma bizə onun bir çox incə məqamlarını aydınlaşdırmağa imkan verir: *“Koqnitiv yanaşma nitq fəaliyyətinin dərk olunma prosesləri ilə bağlıdır. XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq koqnitiv psixologiyanın inkişafı psixolinqvistikanın üçüncü nəslinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. U. Kin-*

qə görə, nitq komponentləri üzrə əməliyyat apararkən, onu anlayarkən, təhlil edərək onların əsasında situasiyanın məzmununun abstrakt anlayışı, təsəvvür durur” [3, s. 97].

Əgər məsələyə koqnitiv aspektdən yanaşsaq, nitqin quruluşu iki mühüm xarakterə malikdir:

a) dil ifadələrindəki obrazların qorunmasını təmin edir;

b) koqnitiv fəaliyyətin keyfiyyətlə qurulmasını nizamlayır.

J. Piaje intellekti tədqiq edərək dilin obyekt və hadisələri mənalandıran simvollarla ibarət olduğunu göstərmişdir. Bu baxımdan, obrazlar bir sıra hallarda bizə dil vasitəsi ilə təqdim olunur. Belə metaforik təqdim etmə şüurda obyektin simvollarının yaradılmasını və keçmiş obrazların çağırışını, oyadılmasını təmin edir. Məlum olduğu kimi, psixolinqvistikanın əsas tədqiqat predmeti də yalnız səs kodlarının strukturu və ya signal deyil, həm də kodlaşdırma və dekodlaşdırma psixika ilə bağlı olan proseslərdir [5].

Siqnalların qavranılması fikri mexanizm olduğundan, burada diqqəti daha çox qavrama və nitq siqnalları arasındakı əlaqə cəlb edir. Yeniyyətlilik yaşında ayrı-ayrı səslərin, sözlərin, cümlələrin deyil, mətnlərin qavranılması nəzərdə tutulur. İnformasiya texnologiyalarına yiyələnmə imkanları baxımından yeniyyətlərdə işarələrin dili daha çox inkişaf edir. İşarələrin dili şüur forması olaraq şeyləri bildirən kodların, işarələrin, əşya xassələrinin, hərəkət və münasibətlərin dilidir. Ona görə də müasir təhsildə işarələrin dilinə şüurun reallaşmasının səmərəli vasitəsi kimi baxılır. Yeniyyət isə öz nitqində söz və söz birləşmələrindən asanlıqla istifadə edərək şeyləri, hərəkəti, keyfiyyət və münasibətləri ifadə edirlər. Onlar öz nitqində söz birləşmələrindən fikirlərin üz qabığı, onu qaydaya salan örtük kimi yararlanırlar. Bilirlər ki, bu örtük olmadan fikirlər itir, dağılır, ondan istifadə etmək mümkün olmur. Belə aydın olur ki, yeniyyətlərin nitqində iki əlaqə yaranır:

1) nə düşündüyünü ifadə etmək üçün istifadə etdiyi sözə diqqət yetirir;

2) istifadə etdiyi sözlə düşüncə arasında əlaqənin olub-olmadığını müəyyənləşdirir.

Ə.Ə. Əlizadə, H.Ə. Əlizadə psixolinqvistik sistemin koqnitiv fəaliyyətdəki roluna, hər şeydən əvvəl, daxili nitqdə konstruksiyalaşması kimi yanaşırlar. “Fəlsəfi və koqnitiv araşdırmalarda, epidemiologiyada koqnitivistikada biliyin

yeni formaları açıqlayıb. Koqnitiv ənənələrlə “anlama-bilik” konsepsiyası formalaşmış. [1, s.171]. Ş. Hüseyinov, F. Şiriyev və C. Muradov həmin prosesi belə izah edirlər: “*Danışan üçün bütöv mətn subyektiv olaraq bütövdür. O, dinləyicinin qavraması baxımından optimal şəkildə qurulur. Nitqin qurulması həm optimal, həm də nöqsanlı ola bilər. Mətnin qavranılması bağlama sözlərdən, onların düzgün seçilməsindən asılıdır*” [3, s.100].

Yeniyyətlərin ünsiyyətində həm də onlara xas olan müraciət kodları və səs işarələrindən ibarət xüsusi dil formaları vardır. Həmin formalardan istifadə edilərək simvolik dil oyunları mahiyyəti daşıyan informasiya ötürücülüüyündən yalnız həmyaşıdlar qrupunda istifadə olunur. Simvolik oyunlardan biri deyilən fikirlərin anaqrammlar qismində, sözdəki hərflərin yerlərini irəlindən-geriyə dəyişərək çatdırılmasıdır. Bu tipli oyunların özləri də yeniyyətlərin dil vərdişlərini, cümlənin alt mənasını, sözün səs tərkibini, nitqin koqnitiv quruluşunu daha yaxşı dərk etməyə imkan verir. Məsələn, yoldaşına: “Axşam kinoya gedəkmi?” demək əvəzində fikrini: “Maşxa ayonik midəkədeg?” kimi anaqrammla ifadə edirlər.

Elmi ədəbiyyatda yeniyyətlərin bu dil üslubu “slenq” adlanır. Slenq- (ingiliscə – special) yeni sözlər, yaxud artıq mövcud olan sözlər naborudur. Slenq müxtəlif insan (sosial, peşə) qruplarında özünəməxsusdur. M.Q. Çeporuxina “slenq” anlayışını belə xarakterizə edir: “*Ümumi ədəbi lüğət vahidlərinin danışmaq dilində qəsdən üslubi məqsədlər üçün istifadə edilir: yenilik, qeyri-adilik effekti yaratmaq, tanınan nümunələrdən fərqlənmək, danışanın xüsusi əhval-ruhiyyəsini çatdırmaq, fikri konkretləşdirmək, emosional boya, obrazlılıq, ifadəlilik, dəqiqlik, konkretlik vermək, həmçinin, qeyri-adilik effekti yaratmaq, nitqin xüsusi əhval-ruhiyyəsini çatdırmaq, ifadəyə konkretlik, canlılıq, ifadəlilik, dəqiqlik, qısalıq, obrazlılıq vermək, həmçinin şablonlardan qaçmaq*” [6, s. 117].

Nitqin belə dinamik inkişafı, bir tərəfdən koqnitiv fəaliyyətin genişlənməsi (müstəqil axtarıcılıq prosesində əldə etdiyi yeni informasiyalar, anlayışlar, ədəbi dil nümunələri, bədii obrazlardakı ifadələr), digər tərəfdən özünün şəxsi əlaqələri, tanışlıqlar, həmyaşıdlarla çoxtərəfli ünsiyyət və münasibətlər (yalnız sinif yoldaşı kimi deyil, maraq sahələri üzrə birgə tərəfmüqə-

bil, əməkdaş, əks cinslər arasındakı sosial-rol münasibətləri, ideallara identifikasiya cəhdindən yaranan rol konstruktları və s.) sayəsində baş verir.

Psixologiyada dünyada çox məşhur olan “Siseron metodu” anlayışı var. Siseron metodunda koqnitiv fəaliyyətin ilkin mərhələsi olan sensor-perseptiv hərəkətlərdən başlayaraq, bu prosesdə iştirak edərək koqnitiv prosesləri hərəkətə gətirən bütün quruluşlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir. Natiqlik məharətinə yiyələnmək üçün Siseron bu metoddan istifadə etmişdir. Metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yadda saxlanılacaq informasiya vahidliyi fikrən ciddi qaydada nizamlanaraq otaqda saxlanılır. Çıxışına başlamazdan əvvəl Siseron öz evində gəzərək çıxışının əsas məqamlarını otaqlarla əlaqələndirirdi [9].

Analoji olaraq biz də hansısa sxemi açarkən, qrafik təsvirləri izah edərkən hafizədə onlarla bağlı informasiya sisteminə müraciət edirik. Bu zaman köməyimizə alqoritmlər gəlir. Alqoritm müəyyən bir xüsusiyyətə, növə aid olan hər hansı bir problemin həllinə aparıcı əməliyyatların konkret bir ardıcılıqla icrası üçün dəqiq, birmənalı başa düşülən təlimat, resept və ya qaydadır. Alqoritmlərin funksiyası oxşar obraz, fikir və hərəkət sistemlərinin təkrarların köməyi ilə oyadılmasıdır. Alqoritm hərəkətin təlim materialına uyğun olan planını daxildə qurmağa və onu reallaşdırmağa kömək edir. V.P. Bepalkoya görə, alqoritm əsas xassələri bunlardır:

1) *müəyyənlik – əməliyyatların sadəliyi və mükəmməlliyi;*

2) *spesifiklik – problemlərin hər kəsə tətbiq edilməsinin və alqoritmik əməliyyatların aparılmasının mümkün olması;*

3) *səmərəlilik – nəticələrdə əldə edilmiş cavabların qanunauyğunluqlar əsasında ümumiləşdirilməsinin mümkünlüyü;*

4) *ayrı-ayrı hissələrin ümumi məzmununda birləşmiş olması, elementar mərhələlərə bölünməsi (diskretlik)* [10, s.15].

Məsələn, alqoritmlərə müəllimin fasilitator fəaliyyətində verdiyi istiqamətə görə şagirdin özü tərəfindən daxili planda aparılan axtarışlar, icra edilən hərəkətlər aiddir:

a) tapşırığın şərtlərinə uyğun hərəkət planı qurmaq;

b) biliyin prosedura köçürülməsi üçün hərəkət vasitələri seçmək;

c) məsələlərin həlli yollarını müəyyənləşdirmək;

d) kimyəvi reaksiyaların, fiziki hadisələrin səbəblərini araşdırmaq və s.

Bu zaman həm şagird, həm də müəllim baş verən proseslərdən xəbərsiz olurlar.

Hazırda yeniyyətlər müasir İTK vasitələrinə hədsiz maraq göstərdiklərinə görə kompüter elmlərində daha çox işlədilən alqoritmlərə üstünlük verilir. Bizə öyrənmə nəzəriyyələrinə məlum olan alqoritm anlayışı pedaqoji praktikada da geniş yayıldığından, proqramlaşdırılmış təlim üçün də əlverişlidir. Bu halda, ondan koqnitiv fəaliyyətin inkişafı üçün proqramlaşdırılmış təlimdə istifadə etməyin üstünlüklərindən yararlanmaq mümkündür.

M.A. Kobozeva nitq proseslərinin məhz alqoritmlər kimi baş verdiyini göstərir. Beyin mərkəzlərinə oyandırıcı təsir göstərərək fikri fəaliyyəti sinxronlaşdıran alqoritmlər sayəsində aşağıdakı koqnitiv proseslər gedir:

- *tapşırığın qavranılması;*
- *qoyulmuş şərtlərin başa düşülməsi;*
- *tapşırığın şüurlu şəkildə dərk olunması;*
- *əsas biliklərin daxili reprezentasiyası;*
- *optimal həll yolunun axtarılması;*
- *öz hərəkətlərinin gedişini idarə etmək;*
- *nəticələri müəyyənləşdirmək [4, s. 7].*

Deyənlərə rəğmən, yeniyyətlərin koqnitiv sahəsinin psixolinqvistik sistemlə əlaqəsində zəifliklər də vardır. Yaş böhranı ilə əlaqədar senzitiv olduqlarına görə, hansısa bir fəaliyyətə mərkəzləşərkən yeniyyətlərə digər siqnallarla təsir etdikdə, yaxud onlar üçün ən zəif siqnallarla belə yeni olan situasiya yaratdıqda, diqqət dərs üçün vacib olan fəaliyyətdən başqa bir qıcığa yönəlir. Bu amil Bakı şəhəri Suraxanı rayonu 285 sayılı və Qax rayonu Cəlayır kənd məktəblərinin IX siniflərində apardığımız təcrübələrdə öz təsdiqini tapdı. Təcrübədə yeniyyətlərə yazılı sınaq tapşırığı verilərək nəticələrin böyük summativ qiymətlərə təsir göstərəcəyi bildirildi. Tapşırığın mahiyyəti bundan ibarət idi ki, şagirdlər onlara riyaziyyatdan verilən sualların seçilmiş variantlarını şifahi şəkildə əsaslandırmalı idilər. Daha yaxşı oxuyan, koqnitiv bacarıqlarına görə üstün olan şagirdlər belə danışarkən verdiyimiz tapşırıq əsasında ondan arxada oturan şagird əlləri ilə partanı tıqqıldadırdı. Danışan şagirdlər həmən nitqini dayandıraraq fa-

silə verir, bəziləri arxaya çevrilib ona acıqla baxırdılar.

Daha bir sınağı bütöv siniflər üzrə keçirdik. VII, VIII və IX siniflərdə şagirdlərə yazdıqlarını danışmaq üçün hazır olmaları tapşırıldı. Kimin könüllü danışmaq istədiyini onlardan soruşduq. Şagirdlərin əksəriyyəti əllərini qaldırmışdılar. Şagirdləri dinləməzdən əvvəl yazdıqları cavablarda səhvlərin ola biləcəyi barədə ehtimallarımızı bildirdik. Bəzu sualların, hətta düzgün tərtib edilməsində belə yanlışlıqların ola biləcəyi barədə izahat verdik. Bir sözlə, onlarda cavabların doğruluğuna şübhə yaratdıq. Bundan sonra yenidən kimin cavab verməyə hazır olduğunu soruşduq. Bu dəfə könüllülərin sayı iki dəfə azaldı. Onlar yenidən suallar üzərində düşünməyə başladılar. Səbəbini soruşduqda isə, yazdıqlarını ifadə etməkdə çətinlik çəkmələri ilə əlaqələndirildilər. Halbuki, bu dəfə çətinlik koqnitiv sahə ilə psixolinqvistik sistem arasında əlaqənin qurulmasında deyildi. Onların emosional sahəsinə şübhə toxumu səpilərək özgüvənlikləri zəiflədilmişdi.

Bunun ardınca yeniyyətlərin koqnitiv fəaliyyətində dərkətmə və psixolinqvistik sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirmək üçün “İntellektual labillik” (intellektin dayanıqlığı) testi ilə təcrübə apardıq [2, s. 206]. Apardığımız bu sınaqlarda onun 2 variantını hazırladıq.

I variant - V-VII siniflər.

II variant - VIII-IX siniflər.

Tərəfimizdən modifikasiya edilmiş bu metodikadan yeni fəaliyyət növünü mənimsəmək, fonetik eşitmə, eşitdiklərini qavrama və tətbiq etmə təcrübəsinin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə etdik. Testin metodikası sınılanlardan diqqətini yüksək səviyyədə mərkəzləşdirməklə koqnitiv əməliyyatlar aparmaq tələb edir. Sınılan çox qısa müddət ərzində (bir neçə saniyədə) mürəkkəb olmayan tapşırıqları yerinə yetirir, nəticələri hesablayır. Biz intellektual labilliyin tədqiqatını qrup halında apardıq. Hər bir sınılanı tapşırıq üzrə xüsusi blank verildi. Əvvəlcə onlara təlimat izah olundu. Bununla belə, yenə suallar verir, dinlədiklərini qavramada çətinlik çəkdiklərini bildirirdilər. Testin özəliyi də bunda idi. Testin təlimatı sınılanlardan diqqətli olmağı, informasiyanı dəqiq qavramağı, aparılacaq əməliyyatların koqnitiv konstruksiyalarını qurmağı tələb edirdi.

Cədvəl 1.

10-13 yaşlı yeniyetmələrlə keçirilən “İntellektual labillik” testinin nəticələri

Yaşlar	Səviyyələr									
	aşağı qərar-sızlıq, səmərəli koqnitiv fəaliyyət		aşağı qərar-sızlıq, koqnitiv fəaliyyətdə bir qədər çətinliklər		yuxarı qərar-sızlıq, koqnitiv fəaliyyətdə çətinliklər		koqnitiv fəaliyyətdə qabiliyyət-sizlik		yekun	
Kontrol siniflər	n.	faiz	n.	faiz	n.	faiz	n.	faiz	n.	faiz
10-11 yaş - V sinif	4	20,00 %	11	55,00 %	5	25,00 %	0	0	20	100 %
11-12 yaş - VI sinif	6	31,57 %	10	52,63 %	3	15,78 %	0	0	19	100 %
12-13 yaş – VII sinif	6	31,57 %	12	57,14 %	3	14,28 %	0	0	21	100 %
Siniflər üzrə nəticələr	16	26,66 %	33	55,00 %	11	18,33 %	0	0	60	100 %
Eksperimental siniflər										
10-11 yaş - V sinif	4	26,66 %	7	46,66 %	2	13,33 %	2	13,33%	15	100 %
11-12 yaş - VI sinif	5	33,33 %	6	40,00 %	4	26,66 %	0	0	15	100 %
12-13 yaş – VII sinif	6	33,33 %	9	50,00 %	3	20,00 %	0	0	18	100 %
Siniflər üzrə nəticələr	15	31,25 %	22	45,83%	9	18,75%	0	13,33%	48	100 %
Ümumi nəticələr	31	29,52 %	55	52,38 %	20	19,04 %	2	13,33%	105	100 %

10-13 yaşlı yeniyetmələrlə “İntellektual labillik” testini keçirərkən vaxt amili və yaş imkanları nəzərə alındı. Yuxarı yaşlara getdikcə sənhiyələrin sayı 1/1 nisbətində, hər yaşda 1 saniyə artırıldı. Eləcə də, izahlarda daha detallı təlimatlandırma aparıldı. Nəticələr göstərdi ki, əslində, 4-5 il aralıqla (məsələn, 14-18 və ya 18-21 yaş) fərqli dövrlər üçün nəzərdə tutulmuş bu test intellektin və koqnitiv sahənin yaş imkanlarından daha çox fərdi imkanları aşkara çıxarır. Əlbəttə, yaş xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq vacibdir. Bu mənada, sınıxılanların intellektual dayanıqlığını və linqvistik sistemlə koqnitiv sistem arasındakı əlaqəni aydınlaşdırmaq baxımından testin nəticələri əsasında bir sıra məsələlər aydınlaşdı.

11-13 yaşlı yeniyetmələrin nəticələrində ən yüksək göstərici kontrol və eksperimental məktəblərin VI-VII sinifləri üzrə oldu (kontrol-31,57%, eksperimental 33,33%). Ən aşağı nəticə isə məktəbin V (25,00%) və eksperimental məktəbin VI sinfinə aid idi (26,66%). Ümumilikdə siniflər üzrə eksperimental məktəbin göstəriciləri 2,86% yüksəkdir. Eyni zamanda, aşağı nəticələr də bu məktəbdə bir qədər yüksəkdir. Bundan başqa, kontrol məktəbdə koqnitiv fəaliyyətdə qabiliyyətsizliyi olan şagirdlər olmadığı halda, eksperimental məktəbin V sinfində bacı-qardaş olmaqla 2 nəfər belə şagird vardı. (İlkin diaqnostik araşdırmada onlarda intellektual əlillik aşkar edilmişdi).

Cədvəl 2.

14-15 yaşlı yeniyetmələrlə keçirilən “İntellektual labillik” testinin nəticələri

Yaşlar	Səviyyələr									
	aşağı qərar-sızlıq, səmərəli koqnitiv fəaliyyət		aşağı qərar-sızlıq, koqnitiv fəaliyyətdə bir qədər çətinliklər		yuxarı qərar-sızlıq, koqnitiv fəaliyyətdə çətinliklər		koqnitiv fəaliyyət də qabiliyyətsizlik		yekun	
Kontrol siniflər	n.	faiz	n.	faiz	n.	faiz	n.	faiz	n.	faiz
13-14 yaş - VIII sinif	4	20,00 %	11	55,00 %	5	25,00 %	1	5,00%	20	100 %
14-15 yaş - IX sinif	6	31,57 %	10	52,63 %	3	15,78 %	0	0	19	100 %
Siniflər üzrə nəticələr	10	25,64 %	21	53,84 %	8	20,51 %	1	2,56%	39	100 %
Eksperimental siniflər										
13-14 yaş - VIII sinif	4	26,66 %	7	46,66 %	3	20,00 %	1	6,66%	15	100 %
14-15 yaş - IX sinif	5	33,33 %	6	40,00 %	4	26,66 %	0	0	15	100 %
Siniflər üzrə nəticələr	9	60,00 %	13	43,33%	7	23,33 %	0	0	30	100 %
Ümumi nəticələr	19	27,53 %	34	49,27 %	15	21,73 %	2	2,89%	69	100 %

Sınanılanların bir qismi nəinki testin işlənilməsində, onun icrası ilə bağlı məlumatın qavranılmasında belə dil kodlarını və simvolları çətin mənimsədiklərini, o cümlədən işə çətin mərkəzləşdiklərini əyani olaraq göstərirdilər. Nəticələrə görə, aşağı göstəricilərin əsas səbəbi psixolinqvistik sistemin zəifliyi idi. Orta və aşağı nəticələr göstərən sınanılanlar “Səncə daha yaxşı göstəricilərin olması üçün nə lazımdır?” sualına belə cavablar verirdilər: “Bir neçə dəfə təkrarlansa yaxşı olar”, “Daha yaxşı izah edilə bilər”, “Tapşırıqları anlamaq olmur”, “Tapşırıq yazılı olaraq bizə verilsin”, “Kvadratların nömrələri bir neçə dəfə təkrarlansın” və s. “İntellektual labillik” testinin nəticələri əsasında 10-15 yaşlı yeniyyətlərin koqnitiv fəaliyyətində psixolinqvistik sistemin müstəsna rolu bir daha aydınlaşdı. Bu məsələni bir neçə istiqamət üzrə ümumiləşdirdik.

- Linqvistik sistemlə iş (verbal tapşırıqların qavranılması, onları anlamaq, koqnitiv konstruksiyalar quraraq icra etmək).

- Verilən informasiya əsasında kodlaşdırılmış həndəsi formalar, fəza təsəvvürləri üzərində çalışmalar etmək, əməliyyatlar yerinə yetirmək.

- Verilən informasiya əsasında təsəvvürdə xətti sistemlərin vizual istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, bu obrazları praktik fəaliyyətə tətbiq etmək

- Verilmiş ədədi və d. işarə simvolları üzərində hesablama əməliyyatları aparmaq.

- İşarə, simvol, ədəd, rəqəm, vizual - məkan və zaman təsəvvürləri ilə bağlı qarışıq əməliyyatları icra etmək.

Bu testin ardınca yeniyyətlərdə yenə eyni qaydada modifikasiya variantından istifadə edərək eyniadlı “Bu, axtardığın sözdür” testini keçirdik.

Metodika özünütestləşdirmə yolu ilə daxili hissləri, söz ehtiyatını, yaradıcı təxəyyülü, ən nəhayət, sözlərlə oynamaq bacarığını aydınlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulur. Elə bu səbəbdən test bəzi mənbələrdə “Söz oyunu” da adlandırılır.

Proses rahat şəraitdə təşkil edilir. Onun əsas ideyası insanın istəklərini, daxili təhrik və arzularını ümumiləşdirərək izah edə bilən açar söz tapmaqdır. Həmin açar söz fikir qarışıqlığını açaraq işin sonunda tapılacaq yekun söz olur. Biz testi yaş imkanlarına görə iki variantda təqdim etdik. V sinifdə başlanğıc sözlərin sayı 8, VI sinifdə 10, VII sinifdə 12 söz təyin edirdi.

Təlimata görə A4 ölçüdə təmiz kağız götürülərək eninə təqdim edilir. Sol tərəfdən qələm, yaxud flomasterlə müvafiq sayda (8,10,12) nöqtə qoyulur. Bundan sonra hər nöqtənin qarşısında fikrə gələn bir söz yazılır. Bu, tək haldakı isim olmalıdır. Təsadüfi sözlər seçilir, ağıla nə gəlsə, yaxşı-pis, nə oldu yazılır. Yeganə şərt testləşdirmə boyu heç bir sözü təkrarlamamaqdır. Növbəti mərhələdə sözlər cütləşdirilir: 1-2; 3-4; 5-6, 7-8. Cütlər eyni sözdə birləşdirildikdə 4 söz, daha sonra 2, ən sonda 1 söz qalır. Bu, axtardığımız açar söz olur. Testin nəticələri analitik təhlil əsasında işlənilərək aşağıdakılar əsas götürülür:

- a) yazılan sözlərin hansı mənə yükü daşması;

- b) sözlər arasında əlaqəlilik;

- c) sözləri birləşdirən açar sözlərin mənə baxımından hər ikisinə yaxın olması;

- d) yekun (açar) sözün sınanılanın fəaliyyət motivləri və ya “Mən-obraz” ilə əlaqəsi, onu aydınlaşdırma dərəcəsi;

- e) qoyulan vaxta əməl etməsi;

- f) fikirlərini əsaslandırması.

Testin nəticələri bizə bir sıra ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verir.

“Bu, axtardığın sözdür” testinin nəticələri göstərdi ki, yeniyyətlərin sözlərə münasibəti, söz seçimi və onlar arasında əlaqələrin qurulması onların aparıcı fəaliyyətinin yaratdığı tələbatlarla bağlı olub, koqnitiv bacarıqlardan biri kimi çıxış edir. Bu koqnitiv bacarıq - sözlərin bir tərkibdə birləşdirilməsidir. Həmçinin, bu təcrübə əsasında deyə bilərik ki, kiçik yeniyyətlərdə fikirləri inkişaf etdirərək onu süjet ətrafında mərkəzləşdirmək bacarıqları kifayət qədər inkişaf etmiş olur. Burada əsas şərt onlara tapşırığın aydın və konkret əməliyyatlar baxımından izah edilməsidir. Əks halda, onların nəticələri yaş səviyyəsindən aşağı olacaqdır. Bu tapşırıq üzrə 13 yaşlı yeniyyətlərin (VII sinif) nəticələri digər siniflərdən daha üstün olmuşdur. Buna həm yaş amili, həm də böhran yaşında artan özünüaxtarış, özünüməyyənləşdirmə, eləcə də özünüidentifikasiya tələbatı təsir göstərə bilər.

Bundan sonra VIII və IX siniflərlə tərəfimizdən hazırlanmış “Dilduyumu bacarıqlarının təyini” testini keçirdik [2, s. 206]. Test Azərbaycan ədəbiyyatından götürülmüş 21 kiçik sitatlardan ibarətdir. Hər bir sitatda bir söz buraxılır. Sınanan həmin sözü tapmalıdır. Sitatlar

xüsusi şəkildə götürülmüşdür. Tapşırıqda müxtəlif dərəcəli çətinliklər vardır. Testin spesifikliyi sınılanın düz cavablarının təsadüfi ola bilməsidir. Yaş həddi 14+

Testin təyinatı. Dilduyumu anlayışı altında ana (Azərbaycan) dilinin mənasını anlamaq, onun incəliklərinə sahib olmaq başa düşülür. Bilirik ki, dil duyumu mədəni zənginləşmə və duyma kommunikasiyası təcrübəsi əsasında formalaşır. Test sınınanlarda dil və ya ədəbiyyat

üzrə qabiliyyətlərin deyil, dil duyumunun koqnitiv səviyyəsini öyrənmək üçün nəzərdə tutulur. Bu testin köməyi ilə həm də sınılanın psixolinqvistik və kommunikativ bacarıqları müəyyənləşdirilir.

İşin gedişi. Sınılanlara sözlər buraxılmış sitatlardan ibarət tapşırıq blankı verilir. Sözlər yazmaq üçün kifayət qədər yer buraxılır. Testin keçirilmə müddəti - 15 dəqiqədir.

Cədvəl 3.

14-15 yaşlı yeniyetmələrdə “Dilduyumu” testinin nəticələri

Yaşlar	Səviyyələr									
	dilduyumu bacarığının yuxarı səviyyəsi, psixolinqvistik qabiliyyət		dilduyumu bacarığının orta səviyyəsi, psixolinqvistik fəallıq		dilduyumu bacarığının aşağı səviyyəsi, psixolinqvistik zəiflik		dili duymada məhdud luq, linqvistik sistemin zəifliyi		yekun	
	n.	faiz	n.	faiz	n.	faiz	n.	faiz	n.	faiz
Kontrol siniflər										
13-14 yaş - VIII sinif	5	25,00 %	8	40,00 %	5	25,00 %	2	10,00 %	20	100 %
14-15 yaş - IX sinif	5	26,31 %	10	52,63 %	3	15,78 %	1	5,20%	19	100 %
Siniflər üzrə nəticələr	10	25,64 %	18	46,15 %	8	20,51 %	3	10,00 %	39	100 %
Eksperimental siniflər										
13-14 yaş - VIII sinif	5	33,33 %	7	46,66%	2	13,22 %	1	6,66%	15	100 %
14-15 yaş - IX sinif	6	40,00 %	5	33,33 %	4	26,66%	0	0	15	100 %
Siniflər üzrə nəticələr	11	36,66 %	12	40,00%	6	20,00 %	1	3,33%	30	100 %
Ümumi nəticələr	21	30,43 %	30	43,47 %	14	20,28 %	4	5,79	69	100 %

Nəticələrə görə, kontrol və eksperimental qruplardakı 15 yaşlı (IX sinif) yeniyetmələrin nəticələri qismən üstün olmuşdur. Bununla belə, hər iki qrupda ümumi göstəricilər qənaətbəxş sayıla bilməz. “Dilduyumu” testi üzrə sınılanların 30,33%-i yuxarı, 43,47%-i orta, 20,28%-i aşağı nəticə göstərirlər. 3,79% (4 nəfər) sınılanlarda dil duyumunda qabiliyyətsizlik müəyyən edildi.

Paraqraf üzrə apardığımız araşdırmada bunları müəyyən etdik. Belə ki, psixolinqvistik sistem koqnitiv sisteminin bir hissəsi olub, üstün intellekt tipi ilə əlaqəli şəkildə təzahür edir. Hər bir fərdin daşdığı dilin anadangəlmə, real obraz-ışarə sistemi vardır. Hər kəs bu sistemə sahib olaraq ünsiyyətə, dərk etmə və yaradıcı fəaliyyətə yol tapır, işarələr sistemini mənimsə-

yərək, onu dil mədəniyyətinə gətirərək özünüdərk etməyə istiqamətlənir. Yeniyetmələrin koqnitiv fəaliyyətində psixolinqvistik sistemin iştirakı bu prosesdə iştirak edən psixoloji quruluşlarda qarşılıqlı əlaqələrə əsaslanır. Proses aşağı yaşlardan, sensor-perseptiv hərəkətlərdən başlanır. Psixolinqvistik sistem yeniyetməlik dövründə koqnitiv fəaliyyətin gedişinə fəal şəkildə qoşulur. On beş yaşlı yeniyetmə artıq koqnitiv fəaliyyəti də dildən, onun şifahi və yazılı formalarından səmərəli qaydada istifadə edir. Yaşlılara xas olan mürəkkəb linqvistik bacarıqlar nümayiş etdirir.

Yeniyetmələrin koqnitiv fəaliyyətində psixolinqvistik sistemin iştirakını aydınlaşdırarkən müəyyən etdik ki, bu əlaqə verbal tapşırıqların qavranılması, onları anlamaq, koqnitiv kons-

truksiyalar quraraq icra etmək kimi əməliyyatlar əsasında qurulur. Yeniyyətlər verilən informasiya əsasında kodlaşdırılmış həndəsi forma, həcm, məkan, miqdar, fəza təsəvvürləri və digər perseptiv-məntiqi əməliyyatlarla bağlı çalışmalar edir, müxtəlif alqoritmik əməliyyatları yerinə yetirirlər. Eləcə də, verilən informasiya əsasında təsəvvürdə xətti sistemlərin vizual istiqamətlərini müəyyənləşdirir, bu obrazları praktik fəaliyyətə tətbiq edirlər. Bunlardan başqa, işarə simvolları üzərində hesablama əməliyyatları aparır, ədəd, rəqəm, vizual – məkan və zaman təsəvvürləri ilə bağlı qarışıq əməliyyatları həll edirlər.

Problemə elmi yeniliyi. Tədqiqatda qoyulan problem ümumtəhsil sistemində kurikulumların daha səmərəli şəkildə həyata keçirilməsini təmin edəcək əhəmiyyətli elmi faktları aydınlaşdırmağa imkan verir. Təlim prosesində yeniyyətlərin koqnitiv fəaliyyətində baş verənləri daha konkret, aydın izah etməyə imkan yaradır. Bu məsələlər detallı şəkildə nəzərdən keçirilir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda qoyulan məsələlər təlim prosesində yeniyyətlərin koqnitiv fəaliyyətində psixolinqviistik sistemi fəalaşdıracaq yolları müəyyənləşdirməyə imkan verir. Fənn müəllimləri və məktəb psixoloqları burada qoyulan məsələləri nəzərə alaraq yeniyyətlərin koqnitiv fəaliyyətini daha səmərəli təşkil edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə. Pedaqoji psixologiya/ Ə.Ə. Əlizadə, H.Ə. Əlizadə. -Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, - 2010. – 600 s.
2. Əmrahlı L.Ş. Psixodiagnostika. /L.Ş. Əmrahlı. – Bakı: MBM, - 2014. -304 s.
3. Hüseynov, Ş., Şiriyev F., Muradov C. Psixolinqviistik/ Ş. Hüseynov, F. Şiriyev, C. Muradov. - Bakı: Bakı universiteti, - 2011. - 214 s.
4. Кобозева, М.А. Когнитивные и речевые стратегии ввода темы в научно-популярном дискурсе// Автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидат психологических наук / - Ставрополь: - 2011. - 24 с.
5. Пиаже, Ж. Психология интеллекта / Ж. Пиаже. - СПб.: Питер, - 2004.-192 с.
6. Чепорухина, М.Г. К разграничению терминов «дисфемизм», «сленг», «вульгаризм» и «инвектива» // Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология, Т. 25, № 4, - 2019. - с. 116-126.
7. Хромов, А.И. Динамика когнитивного развития у детей и подростков при эндогенной психической патологии: / автореферат дисс... медицинской психологии/ - СПб.: Российской академии медицинских наук, 2017. – 23 с.
8. Purba N. The role of psycholinguistics in language learning and teaching // Tell Journal, Volume 6, Number 1, 2018 – p. 47-54.
9. <http://upgradememory.ru/pghtm> // Тренировка памяти. Метод Цицерона.
10. [https://indigotech.ru/forum/index.php?/topic//Автоматизация методологии. В.П. Беспалько \(уровни усвоения\).](https://indigotech.ru/forum/index.php?/topic//Автоматизация методологии. В.П. Беспалько (уровни усвоения).)

E-mail: limunet@mail.ru
Redaksiyaya daxil olub: 21.10.2024